

42.	पा. पी. के. गायकवाड	महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण समाजाचा विकास	106
43.	पा.डॉ.कल्पना हनुमंतराव धारगे	ग्रामीण विकासाच्या योजना व ग्रामीण विकासाची दिशा	109
44.	डॉ.संजय गायकवाड प्रा.जिजाभाऊ धुले	ग्रामीण विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान	112
45.	प्रा. गिता गिरवलकर	भारतीय संविधानातील महत्त्वपूर्ण क्रांती - ७३ वी घटनादुरुस्ती	116
46.	प्रा. डॉ. पल्लवी बी. इरलापल्ले	ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरण	120
47.	प्रा. डॉ. अशोक काकासाहेब जाधव	ग्रामीण विकासातील लघु उद्योगाचे महत्व	122
48.	प्रा.बी.एस.जोगदंड	कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि ग्रामीण विकास	125
49.	प्रा.डॉ. नार्गेन्द्र किशन कांबळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि आरोग्य सेवा/ सुवीधा	128
50.	डॉ.जे.बी. कांगणे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामीण सामुदायिक विकास	131
51.	प्रा.डॉ.बी.आर शिंदे	भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु आणि कुटीर उद्योगाची भूमिका	134
52.	प्रा. डॉ. मुक्ता सोमवंशी(गंगणे)	सामूहिक ग्रामीण विकास व जलव्यवस्थापन	136
53.	प्रा.डॉ. एस.व्ही. सोनवणे	शेती मागास व प्रगत	140
54.	प्रा.डॉ. दत्ता माधवराव तंगलवाड	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानांचे ग्रामीण विकासातील योगदान एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	142
55.	प्रा. बी.जे. कुकडे	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि सामाजिक समस्या	145
56.	प्रा. डॉ. सुनीता टेंगसे	भारतीय समाज आणि ग्रामीण विकास	148
57.	प्रा.डॉ. केशव दत्तराव तिडके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	151
58.	डॉ. प्रा. विठ्ठल सांडूर	ग्रामीण महिला नेतृत्व विकासातील ७३ वी घटनादुरुस्तीची भूमिका	153
59.	डॉ. यशवंत रेसा वळवी	७३ व्या घटनादुरुस्ती व महिला सक्षमीकरण	155
60.	डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे	ग्रामीण विकास व खाजगीकरण : गरज नव्या दिशेची	157
61.	प्रा.डॉ. वैशाली शेषराव पेरके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	160
62.	डॉ.रमेश बाघमारे	महाराष्ट्र लोकसेवा हमी कायदा - २०१५: एक अभ्यास	163
63.	प्रा. डॉ.पी.व्ही.माने	कृषी क्षेत्रात सेंट्रीय शेतीची भूमिका : काल आणि आज	165
64.	प्रा. एस व्ही काशीद	महिला सबलीकरण आणि ग्रामीण विकास	168

ग्रामीण विकासाच्या योजना व ग्रामीण विकासाची दिशा

प्रा.डॉ.कल्पना हनुमंतराव धारगे

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,

महिला महाविद्यालय, गेवराई

लोकप्रशासन अभ्यास मंडळ, सदस्य

डॉ.वावाराहेव आवेडकर मराठवाडा,विद्यापीठ औरंगाबाद.

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील ग्रामीण भागाच्या विकासावर अवलंबून असतो.भारत हा एक कृषिपधान देश असून त्याचा विकास हा पूर्णपणे देशातील ग्रामीण भागावर अवलंबून आहे. जर एखादा देश विकसित करायचा असेल तर त्या देशातील 'खेडे' सुधारायला हवेत. म्हणजे काय तर खेड्यांचा विकास करायला पाहिजे आणि हे सर्व काही तेव्हाच होऊ शकते, जेव्हा शासनाच्या कार्यक्रमात जनतेचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग असेल.

आपल्या भारत देशात आजही 65% लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे.मात्र शहरी भागात जसा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला तसा वेग मात्र ग्रामीण भागाच्या विकासासंदर्भात असल्याचे दिसून येत नाही.राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी खेड्याकडे चला हा दिलेलासंदेश विसरून शहराकडे चला हा मंत्र सर्वत्र दिसत आहे.शिक्षणासाठी शहराकडे आलेली मोठी उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर खेड्याकडे पाठ फिरवताना दिसते.या परिस्थितीचा खेड्यांच्या विकासावर प्रतिकूल परिणामहोताना दिसून येत आहे.

ग्रामीण विकासात समाजातील मातृशक्ती, संतशक्ती, संघशक्ती आणि युवाशक्ती यांच्या माध्यमातून जलसंपदा, जंगल-वनसंपदा, जमीन भूसंपदा, जनावर, जैवविविधता संपदा, उर्जा संपदा आणि जनसंपदाचा समाजातील प्रत्येक घटकचा सहभाग, विचार घेऊन करण्याची पर्यावरणपूरक शाश्वत विकास प्रक्रिया आहे. तसेच ग्रामीण भागात सुविधा राबवून ग्रामीण भागाचा मोठ्या प्रमाणात विकास केला गेला पाहिजे.ग्रामीण विकास करायचा असेल तर ग्रामीण लोकांची मानसिकता बदलली पाहिजे.

ग्रामीण विकासाच्या योजना

1. समुदाय विकास योजना (Community Development Programme)

2 ऑक्टोबर 1952 रोजी ग्रामीण भारताच्या सर्वांगीन विकासासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर सुरु केलेली पहिलीच महत्वाची योजना म्हणून समुदाय विकास कार्यक्रम या योजनेला ओळखले जाते. या योजनेचे उद्दिष्ट हे होते की, ग्रामीण भागातील नेतृत्वाचा विकास करून त्याद्वारे ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणणे या योजनेला पुरक ठरेल आणि सर्व समुदायाचा ग्रामीण विकासाच्या कामात सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टिने 1993 मध्ये करण्यात आलेली 73 वी योजनादुरुस्ती अतिशय महत्वाची ठरते. यांनुसार ग्रामीण भागातील सर्व जातीघटकातील समुदायाला अरक्षण मिळाल्यामुळे तेजान मिळण्यास मदत झाली.त्यात अनुसूचित जाती जमातीबरोबरच स्त्रीयांनाही आरक्षण मिळाले.आज ग्रामीण भागात निजीतरीरस्त्रीयासक्षमपणे गावचा कार्यभार संभाळताना दिसून येतात.

2. एकात्मिक ग्रामीण विकास (Integrated Rural Development Programme)

ही योजना 1978-79 पासून प्रायोगिक स्वरूपात सुरु करण्यात आली.2 ऑक्टोबर 1980 पासून हा कार्यक्रम व्यापक स्वरूपात राबविण्यात आला.या योजनेच्या खर्चाचे प्रमाण 50.50% या प्रमाणात केंद्र आणि राज्य सरकार करत असत.या योजनेचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करणे हे होते.या योजनेत ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न 20 हजार रुपयांपेक्षा कमी अशा कुटुंबाला दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी आर्थिकसहाय्य दिले जाते.

3. ग्रामीण युवा स्वयंरोजगार प्रशिक्षण योजना : (Training for Rural Youth for Self Employment)

या योजनेची सुरुवात 15 ऑगस्ट 1979 साली झाली. या योजनेचे उद्दिष्टे : ग्रामीण भागातील सुशिक्षित युवकांना व्यावसायिक रोजगार निर्मिती करणे हे होते.

4. गुणर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार : ही योजना 1 एप्रिल 1999 ला सुरु झाली.

5. रोजगारहमी योजना - 1965 सांगली - तासगाव येथे प्रायोगिक तत्वावर सुरु केली आणि 1972 च्या दुष्काळात व्यापक स्वरूपात संपूर्ण राज्यात सुरु करण्या आली.26 जानेवारी 1978 ला महाराष्ट्र सरकारने कायदा करून तो लागू करून भारतात प्रथमच कामाचा हक्क हे तत्व स्वीकारले.

6. महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार योजना :

2 फेब्रुवारी 2006 रोजी 200 जिल्ह्यांमध्येही योजना सुरु करण्यात आली. 2008 पासून संपूर्ण देशभरात लागू करण्यात आली. 2 ऑक्टोबर 2009 पासून या योजनेस महात्मा गांधीचे नाव देण्यात आले. या योजनेतर्गत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान 100 दिवसाचा रोजगार मिळवून देण्याची हमी देण्यात आली. काम करण्यास इच्छुक परिवारास ग्राम पंचायतीमध्ये नोंदणी केल्यानंतर जॉब कार्ड जारी करण्यात येते. अर्जदाराने अर्ज केल्यापासून 15 दिवसांच्या आत त्याच्या घरापासून 5 किलोमीटर अंतराच्या परिसरात त्याला रोजगार पुरविला जातो. तसे न झाल्यास अर्जदारास प्रतिदिन बेरोजगारी भत्ता दिला जातो. मनरेगातर्गत महिलांसाठी 33% आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

या व अशा स्वरूपाच्या ग्रामीण विकासाच्या अनेक योजना भारत व महाराष्ट्र शासन ग्रामीण विकासासाठी राबवित असल्याचे आपणास दिसून येते.

ग्रामीण विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाद्वारे सर्वासाठी पाणी-टंचाईमुक्त महाराष्ट्र 2019 अंतर्गत 'जलयुक्त शिवार' ही योजना काही प्रमाणात जीवनादायी ठरली आहे. 2014-15 मध्ये भूजल पातळीत 2 मिटर पेक्षा जास्त घट झालेल्या 188 तालुक्यातील 2 हजार 234 गावे तसेच शासनाने टंचाई परिस्थिती जाहीर केलेल्या 22 जिल्ह्यातील 19 हजार 59 गावांमध्ये हे अभियान प्राधान्याने राबविण्यात येत आहे. भविष्यात राज्याच्या उर्वरित भागात पाणी टंचाई निर्माण होऊ नये. यासाठीही उपाय योजना करण्यावर भर दिला जात आहे.

अपुन्या आणि अनियमित पावसामुळे राज्यात टंचाई परिस्थिती निर्माण झाल्याने कृषी क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम होत आहे. या बाबी ग्रामीण विकासासमोर एक आव्हान ठरत आहेत. गेल्या चार दशकांत पाण्याच्या पुरेशा उपलब्धी अभावी कोरडवाहू क्षेत्रातील पिकांच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार दिसून येतो. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी ही परिस्थिती बदलण्यासाठी हे अभियान राबविल्यास पाण्याचे पाणी व पिकांसंरक्षित सिंचन देण्याची व्यवस्था निश्चितपणे निर्माण होईल. या योजनेचा प्रमुख उद्देश म्हणजे पावसाचे पाणी गावाच्या शिवारातच अडविणे, भूगर्भातील पाणी पातळीत वाढ करणे. जलस्रोतातील गाळ लोकसहभागाने काढून पाणीसाठा वाढविणे, पाण्याच्या वापराबाबत प्रभावीपणे जनजागृती व वृक्षलागवडीस प्राधान्य देणे हे आहे.

जलयुक्त शिवार योजनेमध्ये लोकसहभागाने झालेली कामे अवाक करायला लावणारी आहेत. आपल्याकडे पूर्वापार चालत आलेली म्हण आहे. 'गाव करीतो राव न करी' या म्हणीची सत्यताच कळते. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासामध्ये सर्वात मोठा लोकसभाग असलेले जलयुक्त शिवार अभियान विकेंद्रित व शाश्वत जळसाठे निर्माण करणारी परिवर्तनाची लोकचळवळ ठरली आहे.

याच बरोबर सिंचनाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी नाम फाऊंडेशन व पाणी फाऊंडेशन यांनी खुप मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभागाने चळवळ उभारली आहे. कारण ग्रामीण विकासासाठी दिशा ठरविताना संचनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. याबाबत अलीकडे झालेल्या संशोधनावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, ग्रामीण भागात ज्या गावांमध्ये सिंचन सुविधा उपलब्ध आहेत. त्या गावाचा सर्वांगीण विकास हा सिंचन सुविधा उपलब्ध नसलेल्या गावापेक्षा 3 ते 6 पटीने अधिक आहे. म्हणून ग्रामीण विकास करण्यासाठी जास्तीत जास्त सिंचनावर भर देणे गरजेचे आहे.

ग्रामीण विकासाचा विचार करताना आपणास ग्रामीण भागांत शिक्षणाच्या दर्जेदार सुविधा उपलब्ध कराव्या लागतील. प्राथमिक शिक्षण संपल्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी ग्रामीण भागातील युवकांना बाहेर पडावे लागते. अशावेळी त्यांच्यासमोर अनेक समस्या मुख्यत्वे आर्थिक समस्या असते. परिणामी शिक्षण पूर्णत्वास नेता येत नाही. याही कारणामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात ग्रामीण विकास साध्य करता येत नाही.

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी दळणवळणाच्या सुविधा वाढविण्यावर भर दिला गेला पाहिजे. आज माहिती तंत्रज्ञानामुळे जग हे एक वैश्विक खेडे बनत चालले आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी दळणवळणाच्या सुविधा वाढविणे गरजेचे आहे. याच बरोबर ग्रामीण आरोग्याबाबतही भर दिला जात आहे. आज ग्रामीण भागात डॉक्टरांबरोबर तयार नाही. शासनाचा पगार घेऊन खाजगी प्रॉक्टीस करणारे डॉक्टर आपणास पहावयास मिळतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासात आरोग्य विषयक सुविधांचा अभाव हा देखील एक अडसर बनत चालला आहे.

गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत खऱ्या अर्थाने खेडयामध्ये होता. ग्रामीण भागातील ग्रामोदयोग व कुटीरोदयोग यांचा अस्त झाला. त्यामुळे लोकांच्या उदर निर्वाहाची समस्या निर्माण होऊन त्याचा लोकांच्या आर्थिक जीवनावर परिणाम झाला. शासनाने बंद पडलेल्या व अर्धवट अशा ग्रामोदयोगांना चालना देण्यासाठी हे व्यवसाय करणाऱ्यांना भांडवल पुरवठा

करून ग्रामविकासासाठी पयल करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय असणाऱ्या 'शेती' त आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे बराच विकास होत आहे. आज माती परिक्षणापासून ते पिक शेडपर्यंतच्या कामामध्ये शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून घेत आहे.

ग्रामीण भागात आजकाल पारंपारिक उर्जेचा वापर बराच वाढला आहे. ग्रामीण भागात जागोजागी सौर दिवे लावले गेले आहेत. त्यामुळे विजेची बचत तर होतच आहे. सोबत फुकट मिळणाऱ्या सौरऊर्जेचा वापरही करून घेताना दिसून येतो. सौरऊर्जेचा वापर करून सौर दिव्यासोबत सौरबंब, सौरचुली आणि सौरकुकरही ग्रामीण भागात हल्ली मोठ्या प्रमाणात वापरले जात आहेत.

सर्वात महत्त्वाची व आवश्यक बाब म्हणजे शासनाच्या ग्रामीण विकासाच्या योजनांची माहिती ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत नेऊन पोहचविणे शासनाच्या योजनेत जनतेचा सहभाग जास्तीत जास्त प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे.

ग्रामीण भागाचा विकास साध्य करण्यासाठी प्रामुख्याने

1. दारिद्र्य निर्मुलन
2. भूक निर्मुलन
3. चांगले आरोग्य
4. दर्जेदार शिक्षण
5. लैंगिक समानता
6. शुध्दपाणी आणि आरोग्यदायक स्वच्छता
7. नुतनीकरण करण्याजागी व स्वस्त उर्जा
8. नवीन उपक्रम आणि पायाभूत सुविधा
9. असमानता कमी करणे.

यासाठी सर्व स्तरातून काम करण्याची गरज आहे. वरील बाबींचा विकास घडून आला तर महात्मा गांधी यांचा दृष्टिकोन सत्यात उतरेल. प्रत्येक खेडेहे आपल्या गावाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वयंपूर्ण असेल. या करीता सामुदायिक तत्वाचा गावात विकास झाला अशी अग्रही भूमिका ग्रामीण भागाचा विकास करताना ठेवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

1. भारतातील स्थानिक शासन, डॉ. शांताराम भोगले.
2. महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, प्रा. भिवसनकर
3. पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन, डॉ. अर्जुनराव दर्शनकार
4. ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या, डॉ. दा. धो. काचोळे.
5. यशाची परिक्रमा- ऑक्टोबर 2014.
6. लोकराज्य- ऑगस्ट 2015.
7. <http://www.un.org/sustainabledevelopment/15unsustainable-development-goals>.